

ETO: 81*373.7
316.754.6

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2022.3.13-24

FORGÁCS Tamás

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, Magyarország
forgacs@hung.u-szeged.hu

TABUIZÁLÁS MINT A FRAZEOLÓGIAI VÁLTOZÁS FORRÁSA

Tabooization as a source of phraseological change

Tabuiziranje kao izvor frazeoloških promena

A nyelvi tabuk gyakran játszanak szerepet a frazeológiai egységek létrejöttében. Elsősorban a félelem, az illem és a tapintat tabuit fejezik ki **metaforikus kifejezésekkel**, gondoljunk csak a halállal, a szexualitással, a részegséggel stb. kapcsolatos eufemisztikus kifejezésekre (pl. *örökre lehunyja szemét, az Úr ítélőszéke előtt áll; lenyom egy gyors numerát, együtt hál vkivel; a pohár fenekére néz, bevette a hatvan cseppet* stb.). De nem csak a metaforikus eufemisztikus révén érvényesül a tabuizálás a frazeológiai rendszerben. Vannak olyan kifejezések is, amelyek **bizonyos elemek kihagyásából adódnak**. Ezeknek az elliptikus kifejezéseknek jelentős része eufemisztikus jellegű is (pl. ném. *oben ohne, m. felül semmi, Nyald ki!, Kapsz egyet!* stb.). Számos üdvözlő formulában is érvényesülnek elliptikus kihagyások. Ezekben a frazémákban az elliptikus formák rögzülése erősíti a frazeologizálódás folyamatát. A tabuizálás azonban nemcsak a primer frazeologizálódás során játszik szerepet, hanem a **szekunder frazeologizálódás** során is. Ez utóbbi esetben már meglévő frazeologizmusok módosításával jönnek létre új kifejezések. Ezek is létrejöhetnek bizonyos elemek tabuizáló elhagyásával (vö. pl. *Ki kell mennem a WC-re* → *Ki kell mennem* stb.) vagy bizonyos komponenseknek a szalonképesebbre cserélésével (vö. pl. *Benne van a szarban* → *Benne van a kakaóban / szoarában*).

Kulcsszavak: történeti frazeológia, frazeologizálódás, nyelvi tabuk, nyelvi változás

Tudománytörténeti tény, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való foglalkozás hosszú időn keresztül csupán az ilyen szóképzési egységek gyűjtését, szótárazását jelentette. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás

inkább csak a 20. században indult meg. Minél intenzívebb fejlődést mutatott azonban az elmúlt évtizedekben a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, annál inkább szembetűnő az az aránytalanság, ami a tudományágnak a szinkronia szemszögéből való egyre alaposabb elméleti és kontrasztív kidolgozottsága és a diakrón perspektívából való elhanyagoltsága tekintetében látszik (ez utóbbiban mind a módszerek, mind az elvégzett vizsgálatok számának szempontjából). Ezért az utóbbi évtizedekben a frazeológiai kutatásban felerősödtek azok a hangok, amelyek a frazeológiai egységek történeti szempontú megközelítését javasolták (pl. Burger 1977, 2012, Hadrovics 1995, Filatkina 2007, Mokienko 2002 stb.). Az utóbbi években a kutatásaimat ezekre az aspektusokra koncentráltam, eredményeimet pedig MTA-doktori értekezésemben összegeztem, amely időközben már monográfiaként is napvilágot látott (Forgács 2021). Ebben részletesen tárgyalom a frazeologizálódás folyamatát. Ebben a tanulmányban ennek egy részaspektusát igyekszem bemutatni: a nyelvi tabuk, illetve a tabuizálás szerepét a frazeológiai egységek keletkezésében és változási folyamataiban.

Vizsgálataim során három különböző lehetőségre lettem figyelmes, melyekben a tabukerülésnek szerepe van a frazeológiai egységek keletkezésében:

- a) tabuizálás mint a metaforikus és metonimikus frazémakeletkezés egyik mozgatórugója;
- b) tabuizálás mint az elliptikus frazémakeletkezés kiváltó oka;
- c) tabuizálás mint a szekunder frazeologizálódás mozgatórugója.

A továbbiakban ezeket kívánom magyar és német példák segítségével illusztrálni.

Tabuizálás mint a metaforikus és metonimikus frazémakeletkezés egyik mozgatórugója

Jól ismert tény, hogy vannak olyan témakörök, szemantikai mezők, amelyeket a nyelvhasználók előszeretettel fejeznek ki frazémákkal. Ilyenek például az ostobaság, butaság, semmittevés, hiábavaló cselekedetek, csalás, mások becsapása, részegség, halál, testi hibák stb. (vö. Mokienko 2002, 236 is). Ebben az eljárás módban a legnagyobb szerepe az **expresszívebb** kifejezőmódra való törekvésnek, illetve a **tabukerülő eufemizálásnak** van. Dugonics András szólás- és közmondásgyűjteményének (1820) frazémacsoportjai is ilyen tematikus felosztáson alapulnak.

Ezek miatt gyakran nagyszámú szinonim frazémával lehet találkozni a nyelvek frazeológiai részrendszerein belül, sőt Dobrovolskij szerint (1988, 47) a

szinonímia a frazeológiai rendszerekben erőteljesebb, mint a lexikális rendszerekben, olyannyira, hogy néha egész sorozatokat lehet találni gyakorlatilag egyenértékű, abszolút frazeológiai szinonimákból.

Lássunk néhány példát a 'félrevezet, megtéveszt vkit' jelentésű lexémák, illetve kifejezések köréből! Ehhez a jelentéshez a lexémák között is viszonylag nagyobb szinonimakör tartozik, pl. *átejt, átráz, átvág, átver, becsap, bepáliz, beugrat, felültet, hülyít, rászed*. Ezeknél is nagyobb azonban az ebben az értelemben használható szólások száma, pl. *a bolondját járhatja vkivel; beültet a hintába vkit; bevisz az erdőbe vkit; bolonddá tesz vkit; bolondot csinál/űz vkiből; csőbe húz vkit; hülyét csinál vkiből; jégre visz vkit; kelepcebe csal vkit; lépre csal vkit; lóvá tesz vkit; majmot csinál vkiből; palira vesz vkit; átvág vkit, mint szart a palánkon; port hint vkinek a szemébe*.

Láthatjuk, hogy a kifejezések részben bizonyos gondolati mintákat követnek, ezek nyomán gyakorta analógiával jönnek létre más komponensekkel újabb, de rokon értelmű egységek (*hülyét/majmot csinál vkiből; jégre visz vkit – bevisz az erdőbe vkit* stb.). Ez az analógiás képzésmód is segíti a nagyobb számú szinonima kialakulását, s feltehetően nem kis szerepe van ebben az ironizáló tabuizálásnak is: az, hogy valakit rá lehet szedni, többnyire senkit nem tölt el büszkeséggel, emiatt igyekszünk ezt az értelmet többféleképpen körülírni: szépítő vagy éppen gúnyolódó kifejezésekkel is.

Hasonló a helyzet a 'meghal' jelentés esetében is. Ennek is számos lexéma formájú szinonimája van (*kimúlik, elhunyt, elhalálozik, elmegy, eltávozik, kipurcan, elpatkol, kinyúlik, kiszenved, megkrepál* stb.), de még ennél is kiterjedtebb a szinonimakör a frazeológiai kapcsolatok között, pl.: *(a) fűbe harap; (a) nyakát szegi; (a) sírba száll; (az) életét veszti; (az) életével fizet/lakol vmiért; (az) isten ítélőszéke előtt áll; (az) utolsó útjára indul; a másvilágra költözik/szenderül/távozik/megy; alulról szagolja az ibolyát; beadja a kulcsot; befejezi földi pályafutását; elalszik a gyertyája; eljön érte a halál; eljön érte a kaszás; elköltözik/átköltözik a másvilágra; elment (Földvára) deszkát árulni; elragadja a halál; eltávozik az élők sorából; eltávozik/elköltözik az árnyékvilágból; elviszi a Szent Mihály lova; (ki)visz a Szent Mihály lován; elviszi az ördög; feldobja a bakancsát/talpát; halálát leli; jobblétre szenderül; kihull a kezéből a kapanyél; kileheli/kiadja a lelkét; kitöri a nyakát; leteszi a kanalat; magához szólítja az Úr; megszakad az élete fonala / elvágják az élete fonalát; otthagyja a fogát vhol; örök álmát alussza; örök álomra {hajtja a fejét/hunyja a szemét/szenderül}; örök nyugalomra/nyugovóra tér/szenderül; örökre lehunyja (a) szemét; visszaadja (a) lelkét a teremtőjének*.

A nagyszámú szólás létrejöttében ebben az esetben egyértelműen szerepet játszik a nyelvi tabuizálás is. A halál fogalomköre a tabuk Ullmanni felosztása szerint a **tapintat tabui** (taboo of delicacy) körébe tartozik (Ullmann 1973, 259), emiatt számos tabukerülő kifejezést alkalmazunk rá már a pusztán lexémák szintjén is. A frazeológia szintjén azonban sokkal színesebb, képiségüknél fogva expresszívabb kifejezésmódokra is adódik lehetőség mind az amelioratív, tabuizáló (pl. *örök nyugalomra/nyugovóra tér/szenderül, visszaadja [a] lelkét a teremtőjének, megszakad az élete fonala*), mind a pejoratív, tabutörő (pl. *alulról szagolja az ibolyát, feldobja a bakancsát/talpát, elviszi az ördög* stb.) kifejezések körében.

Tabuizálás mint az elliptikus frazémakeletkezés kiváltó oka

A tabuizálás nem csak a metaforikus vagy metonimikus eufemizmusok révén jut érvényre a frazeológiai rendszerben. Van a frazémáknak egy olyan kisebb csoportja is, amely úgy keletkezik, hogy bizonyos elemeket elhagyunk az állandósuló kifejezésekből. Munske (1993, 489) ezekben az esetekben **szituatívan motivált frazémákról** beszél. Valójában persze ezek is metaforikusan vagy metonimikusan motiváltak, de esetükben fontos hangsúlyozni, hogy megértésükhöz szükség van bizonyos meg nem nevezett, de a szituációból odaértendő komponensekre.¹

Számos esetben éppen a tabuizálás az oka a komponensek kihagyásának. Munske (1993, 504) ilyennek tekinti a németben használatos *oben ohne* kifejezést, amelyet akkor használnak, ha egy hölgy fedetlen keblekkel, melltartó nélkül mutatkozik. Itt valóban ellipszissel állunk szemben, hiszen nyilvánvalóan a *Büstenhalter* lexéma, illetve annak rövidített, betűszó változata, a *BH* hiányzik a szerkezetből. A szexualitással, az érzékiséggel kapcsolatos tabuk Ullmann (1973, 260) szerint az **illem tabui** közé tartoznak (taboos of propriety). Az ellipszis tehát ez esetben nyilván a tabukerülő fogalmazás következménye, hiszen a melltartó megnevezését más esetekben is gyakran valamilyen eufemizáló megoldással helyettesítik. Ilyen a németben a rövidítéses forma (*BH*), de ilyen

¹ Nem minden ily módon keletkezett frazéma eufemisztikus karakterű. Ellipszist találunk például a magyarban a viszonylag új keletű *Jössz (nekem) eggyel (vmiért)!* helyzetmondattal is, amelyet többnyire olyankor használnak, ha arra figyelmeztetik a beszédpartnert, hogy tartozik valamivel. Hogy ez pontosan mi, az nem is egészen világos, leginkább valami szívesség, vö. pl. „Őt például a guta üti meg, mikor férje azt mondja: »Jössz nekem eggyel a szombati bébiszittelésért!«” (<http://www.nlcafe.hu/csalad/20160428/apak-gyerekneveles/> – 2016. aug. 26.)

a franciából az angolba bekerült idegen szó, a *brassiere* is, amely ott – ugyan-csak eufemizáló technikával – meg is rövidült (*bra*), ebben a formában pedig más nyelvek, így a német is átveszik.

Még inkább látszik a tabukerülő ellipszis az olyan obszcén kifejezésekben, mint a német *Du kannst mich mal!* / *Er/sie kann mich mal!* Ezekkel azt fejezzük ki, hogy valakivel vagy valamivel nem akarunk kapcsolatban lenni. A meglehetősen durva kifejezés erős elutasítást fejez ki, akárcsak magyar megfelelője, a *Nyald ki!* A német kifejezés a teljesebb *Du kannst mich mal am Arsch lecken!* formából rövidült, amint a magyar megfelelőkből is a *segg* komponens elliptálódott. Ennek egy rövidebb formája még a hasonlóan durva, német *Leck mich!* 'Kinyalhatod!' fordulat, amelyben az előbbi szerkezetből hiányzó ige még megtalálható, s csak a 'segg' komponens (*am Arsch*) marad el. Hasonló példa volna még a magyar szlengből a talán még ennél is obszcénabb *Kapd be!* szókapcsolat. Ezekben a példákban tehát a tabuizált komponensek elliptálódtak.

Munske szerint (1993, 504) bizonyos esetekben a kihagyott főigétet módbeli segédigék helyettesítik, pl. *Ich muss mal; Mir kann keiner; Dann wollen wir mal.* Ezzel azonban nem tudok teljesen egyetérteni. Valójában ugyanúgy egyszerű elliptálódásról van ezekben szó, nem pedig helyettesítésről, hiszen mindhárom esetben a módbeli segédige mellől marad el csupán egy tartalmas ige, illetve annak bővítménye, nem ennek helyébe kerül a segédige: *Ich muss mal Pipi machen* 'vizelnem kell'; *Mir kann keiner etwas anhaben oder vormachen* 'nekem senki nem tud ártani / engem senki nem tud becsapni'; *Dann wollen wir mal anfangen/beginnen* 'Na, kezdjünk hozzá a dologhoz', vö. a www.redensarten-index.de adataival is.

Az ellipszishez közel állnak Munske szerint (1993, 504) azok az esetek, amikor a frazémából hiányzó konkrét elem helyébe a határozatlan névelő vagy egy anaforikus névmás áll, pl. német *einen heben* 'iszik egyet (vmilyen alkohol-tartalmú italt)': *Ich habe den Eindruck, ihr Mann hebt gern einen* 'Az a benyomásom, hogy a férje nem veti meg az italt' [szó szerint: szívesen emel egyet]. Itt a *Glas* 'pohár' komponens marad el a kifejezésből, s az ellipszis oka feltehetőleg itt is a tabuizálás, hiszen tudjuk, hogy a részegséggel kapcsolatosan is számtalan eufemisztikus kifejezés létezik a nyelvekben, pl. *a pohár fenekére néz, bevette a hatvan cseppet* stb. Hasonló jelentésben használatos a németben az *einen in der Krone haben* 'be van rúgva/csípve' kifejezés. Nem egyértelmű, hogy a szó szerint 'van neki egy a koronájában' jelentésű kifejezésből milyen elem marad el: lehetne ez egy ékkő (*Stein*) is, de a fordulat jelentése alapján inkább arról lehet szó, hogy ez talán valami olyan komponens, mint a *Schwips* 'enyhe ittaság, becsípetség', s a *korona* valójában metonimikus névátvitel a *fej* helyett.

További hasonló példák még a németből:

jmdm. eins auswischen 'kitol vkivel, kisebb bosszút hajt végre' [szó szerint: vkinek kitöröl egyet]

einen draufmachen 'erősen/hangosan ünnepel' [szó szerint: rátesz egyet]

einen gewischt bekommen '1. áramütés éri, 2. pofont kap' [szó szerint: betörölnek egyet neki]

eins auf den Kopf/Hut bekommen '1. kap egy ütést a fejére, 2. jól leszidják' [szó szerint: kap egyet a fejére/kalapjára] stb.

Ez utóbbi kifejezésnek vannak más testrésznevekkel alakult változatai is, de azok nem jelentenek szidást, csak konkrét verést, pl. *eins auf die Finger bekommen* 'kap egyet az ujjára, kap egy körmöst', *eins auf den Hintern/Arsch bekommen/kriegen* 'kap egyet a fenekére'. Mint a magyar megfelelőkből látjuk, ez az elliptikus eljárás a magyarban sem ritka, vö. *Kapsz egyet!*; *Mindjárt behúzok/lehúzok/bemosok/betörölök egyet!*; *Kapsz a pofádra/seggedre/fenekedre!* stb.

Munske ugyan nem említi, de szép történeti példája az elliptikus frazémaképződésnek a mai német szlengben is gyakori predikatív használatú *nicht (ganz) ohne* [szó szerint: nem vmi nélküli] kifejezés, amelyhez a magyarból a legközelebb a *nem semmi* fordulat áll. A németben inkább arra vonatkozik a fordulat, hogy valaki vagy valami 'nem olyan ártalmatlan, mint elsőre látszik', a magyar kifejezést ugyancsak lehet így használni, de gyakran fordul elő elismerőleg is:

Lehet persze, hogy nagyobb volt a rezsijük, az a sok könyvelés, radexelés, kifestés, átírás, a nullák hozzáírása vagy kiradírozása a főkönyvekből azért *nem semmi* (Magyar Hírlap 1994. nov. 18., 7).

Miért hívott meg Barabás Lajos 40 éves vállalkozó a Zöld Ász nevű vendéglőjébe háromszor kétszáz embert karácsonyi ebédre? Az ebédjegyeket a Vöröskereszt kőbányai ingyenkonyháján osztják, amelynek a titkára boldogan mesélte: ilyen emberek is vannak. Mert hatszáz ebéd – *nem semmi!* (Magyar Hírlap 1994. dec. 23., 8.)

Röhrich szerint (1991, 1111–1112) a már a 17. század eleje óta ugyanebben a jelentésben kimutatható *nicht ohne* kifejezésből olyan főnévi elemek maradhattak el, mint a *Grund* 'ok', *Nutzen* 'haszon', *Zweck* 'cél', *ein Körnchen Wahrheit* 'az igazság egy kicsiny magja' stb. A magyar *nem semmi* fordulatot – ha elismerőleg használjuk – akkor például a *teljesítmény*, *eredmény* stb. komponensekkel egészíthetjük ki, de például egy fordulat eseménysor kapcsán akár a *történet* főnév is hozzáfűzhető.

Tabuizálás mint a szekunder frazeologizálódás egyik mozgatórugója

A tabuizálás azonban nem csupán a primer, eredeti frazémaképződésben játszhat szerepet, hanem a szekunder frazémaképződésben is. A szekunder frazeologizálódás során egy eredeti frazémának valamilyen modifikált variánsa jön létre. A folyamat nagyon sokféleképpen történhet, pl.

Remotivációs átértelmezés:

- Hova lett a bal kezed, Pinokkió?
- Ajaj, már megint rossz fát tettem a tűzre!

Szójátékos modifikáció:

...addig jár az autó az egyenrangú kereszteződésbe, amíg nem szalad bele egy nála is erősebb (Magyar Hírlap 1994. dec. 8., Autók és piacok rovat).

Variánsképződés:

csapdába/csávába/kelepcébe kerül

(úgy) örül vminek vki, mint ablakos/üveges tót a hanyattesésnek

Míg az első két esetben szükséges az eredeti frazéma ismerete ahhoz, hogy rájőjjünk, mi a szójáték alapja, a variánsok megértéséhez nincs szükség valamiféle kiinduló frazémára, a beszédpartnernek egyszerűen csak ismernie kell az egyes kifejezések jelentését, mint bármely más lexikális egységnek. Ezeket a szókapcsolatokat a kontextustól függetlenül hozzá lehet rendelni a denotátumukhoz, ezek tehát a szókészletből „lehívható” megnevezési egységek. Azt viszont sok esetben igen nehéz volna megállapítani, melyik változat ezek közül az eredetibb, s volt-e egy „alapváltozat”, amelynek modifikációjával született a többi variáns, vagy esetleg párhuzamos alakulásmódokról van-e szó.

A frazeológiai irodalom ugyan alig vesz róla tudomást, de az aktuális szövegbe való beágyazás vagy a variánsképződés mellett **elősegítheti a kifejezés modifikációját a nyelvi tabukerülés** is. Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémáknak a konstituensek „szalonképesebbre” cserélése révén eufemisztikus változataik születnek.

Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, illetve a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b@szik* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl.

Sose hallottad még, hogy *mindig az erősebb kutya vitézkedik?* (Magyar Hírlap 2000. dec. 12., 7.)

Bizonyára Fricz Tamás is hallott már arról, hogy miért van az úgy, hogy az *erősebb kutya él intenzívebb nemi életet!* (Magyar Hírlap 1996. ápr. 16., 7.)

...tiszteli a bölcs arany szabályt: „*Mindig az erősebb kutyáé a kutyakisasszony*” (Magyar Hírlap 2000. dec. 23., 9).

A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy *mindig az erősebb kutya írja a történelmet*, s az természetesen az erősebb kutya történelme lesz (Magyar Hírlap 1999. okt. 27., 7).

Ezek inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltaknak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúzza a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban*, illetve a *szoaréban* elemek szerepelnek, pl.

Nem volt előtte, a vécébeli tanácskozást kivéve, egy árva próba! Most aztán *benne vagyunk a kakaóban* (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tandori Dezső: A mennyezet és a padló; 1976).

Várniuk kell tehát vagy egy jótét lélekre, vagy a többiek szolidaritására (ez csak egy ideig megy), vagy egy újabb örültre, aki időlegesen *kihúzza őket a szoaréból* (MNSzt.; Index Fórum 1998. okt. 28.; Szerző: GLászló).

Hasonló a helyzet a magyar szlengben használatos, meglehetősen durva *más f@szával veri a csalánt* 'cselekedetei révén másoknak kárt okoz' szólással is. A szólás szexuális töltete miatt a *fasz* komponenst egyes kodifikált variánsokban kicserélik a *farak* összetevővel: *más farkával veri a csalánt*. De ezen a változaton túlmenően további, részben kodifikált, részben okkasionális eufemisztikus változatai is léteznek a kifejezésnek, pl. *más dárdájával veri a csalánt*; *más készségével veri a csalánt*.

Sőt: van már olyan kodifikált változata is a kifejezésnek, amelyben nemcsak a vulgáris komponenst cserélik szalonképesebbre, hanem a *csalán* összetevőt is lecserélik a *bozót* lexémára: *más dárdájával veri a bozótot*. Ezáltal a humoros, de durva kifejezés még inkább szalonképesebbé válik, jóllehet mindenki, aki ismeri az eredeti szólást, azonnal rájöhethet, melyik kifejezéssel is áll szemben.

Ugyancsak a tabukerülő eufemizmus hozhatta létre a 'hiányos öltözetben, alsóneműben' jelentésű *ingben*, *gatyában* kifejezés *ingben*, *glóriában* változatát. Korábban már volt róla szó, hogy az illem tabui között a nemiséggel kapcsolatos fogalmak közül is többet megtalálni, s ezek megnevezésére is gyakran alkalmaznak tabuizáló megoldásokat, például a *brassière* 'melltartó' szó helyett a *brat*. Nyilvánvalóan az (*alsó*)*gatya*, s egyáltalán a hiányos öltözet is ebbe a

fogalomkörbe tartozik, ezért cserélődhetett ki a szólásnak ez a komponense a *glóriában* elemre, vö. pl.

A házigazda jött be, Balabás uram, régebben végrehajtó volt, azelőtt iparos, s félművelt módján mezítláb s *ingben, gatyában* jött be az ágyból (Nyugat 1930. 21. szám, Móricz Zsigmond: Forr a bor).

A kormányok jöttek-mentek, Európa küldözgetett valami zsozsót, azt hamar elpallták, s most itt állunk, *ingben-glóriában*, várjuk, miként döntenek sorsunkról az arra hivatott hivatalnokok (MNSzt.; Romániai Magyar Szó 1999. aug. 12.; Cím: Megy-e a világ előbbre?).

Feltehetően hasonló okból jött létre a németben a *Hals über Kopf* 'hanyatt-homlok, ész nélkül, sietve' kifejezés is. Ennek korábban voltak teljesebb változatai is (*über Hals und über Kopf, über Hals und Kopf* stb.). Ezek eredetét Röhrich azzal magyarázza (1991, 632), hogy a képi háttér arra vonatkozik, hogy a nagy sietségben elbotlik valaki, s a nyaka a feje elé kerül. Felveti ugyanakkor, hogy a mai forma talán csak a tabukerülő eufemizmus hatására jött létre egy korábbi *über Arsch und Kopf purzeln* [nagyjából: a segge a feje elé bucskázik] szólásból, melynek kissé durva *Arsch* komponensét a hasonló hangzású *Halsra* cserélték. Ennek alátámasztására Röhrich Johann Fischarttól idézi az *über ars und kopf bürzlen* (!) adatot, valamint a veszfíliai német nyelvjárásból az *Ärs öewer Kopf* fordulatot, a svájci németből pedig a *Haupt über Arsch* szólást is.

Talán a tabukerülés, de lehet, hogy csak a hívő vallásos töltet elvesztése okozza, hogy – mint Hadrovics is rámutat (1995, 125) – az *Isten tudja* főmondat szerű bevezető formulát felváltó, rövidült *tudj' Isten* szókapcsolat *Isten* komponense helyébe több a babonás hiedelmek köréből származó főnév (*ördög, manó, fene*) lépett, sőt egészen közömbösek (*kórság, szösz, gólya*) is megjelenhetnek ebben a szerepben, pl.

Mely hasonlatos ez asszony állat az én asszony emberemhez, *Isten tudja*, mind szava, mind kezejárása olyan, mint az én feleségemnek (Ponc 188–189).

S a szél egy darab fődéllel Már *tudj' Isten* hol szalad (Petőfi 2: 246).

Szüken terem [a pénz], mert *tudja ördög* Az emberek mind százszeműek (Petőfi 2: 480).

Mert én utáltam [...] a görögtüzet, S *tudj' a manó*, mily csábításokat (Petőfi 1: 210).

Ő (= lányom) ugyan szükében nincsen a kérőknek, *Tudj ' a szösz*, melyiket is fogadjam vőmnek (Arany 3: 7).

Hol is hagytam? [...] *tudja a gólya* [...] *Úgy igaz!* (Petőfi 1: 80).²

Összegzés

Magyar és német frazeologizmusokon végzett vizsgálataim alapján egyértelműen látható, hogy a tabuizálás és a hozzá kötődő eufemisztikus kifejezőmód a frazémaképződésben több síkon is megnyilvánulhat.

a) Egyrészt a tabukerülés számos frazéma létrejöttét iniciálja a metaforikus és metonimikus kifejezőmód révén (*megettér őseihez, bevette a hatvan cseppet* stb.).

b) Másrészt vannak a frazeológiai rendszerben olyan kifejezések, melyek bizonyos összetevők elhagyása révén keletkeznek. Ezeknek az elliptikus frazémáknak jelentős része is eufemisztikus jellegű (pl. *Nyald ki!, Ki kell mennem* stb.), azaz a keletkezésük valóban összefügg a tabukerüléssel.

c) Harmadrészt a tabuizálás szerepet játszhat a szekunder frazémaképződésben is. Ennek során az eredeti frazémáknak modifikált változatai keletkeznek. Ennek oka lehet a kifejezéseknek a kontextusba való jobb beillesztése, de gyakran játszik ebben is szerepet a tabukerülés (különösen, ha durva stílusminősítésszerű komponenseket szalonképebbre cserélnek, pl. *benne van a kakaóban/szoaréban*).

Irodalom

Burger, Harald – Linke, Angelika. 1998. Historische Phraseologie. In Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan szerk., *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiad. (1): 743–755. Berlin – New York: De Gruyter.

Burger, Harald. 1977. Probleme einer historischen Phraseologie des Deutschen. In *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* (PBB). Bd. 99. 1–24. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Burger, Harald. 2012. Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. 1–20. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

² Az adatokat Hadrovics 1995 nyomán, annak a forrásmegjelöléseivel idéztem, feloldásuk is ott található (17–23).

- Dobrovól'skij, Dmitrij. 1988. *Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Dugonics András. 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II*. Szeged: Grün Orbán betűivel. (Hasonmás kiadás: 2009. Szeged: Bába Kiadó. Forgács Tamás utószavával.)
- Filatkina, Natalia. 2007. Formelhafte Sprache und Traditionen des Formulierens (HiFoS): Vorstellung eines Projekts zur historischen formelhaften Sprache. *Sprachwissenschaft* (32): 217–242.
- Forgács Tamás. 2021. *Történeti frazeológia: A történeti szólás és közmondáskutatás kézikönyve*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hadrovics László. 1995. *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://corpus.nyud.hu/mnsz> (2021. dec. 27.)
- Mokienko, Valerij. 2002. Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In Hartmann, Dieter – Wirrer, Jan szerk., *Wer A sagt, muss auch B sagen: Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. 231–254. Baltmannsweiler: Schneider Verlag.
- Munske, Horst Haider. 1993. Wie entstehen Phraseologismen? In Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim szerk., *Vielfalt des Deutschen: Festschrift für Werner Besch*. 481–516. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Paris–Wien: Peter Lang.
- Redensarten Index = <https://www.redensarten-index.de/suche.php> (2021. dec. 14.)
- Röhrich, Lutz. 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 1–3*. Freiburg–Basel–Wien: Herder Verlag.
- Ullmann, Stephen. 1973. *Semantik: Eine Einführung in die Bedeutungslehre*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

TABOOIZATION AS A SOURCE OF PHRASEOLOGICAL CHANGE

Language taboos often trigger the emergence of phraseological units. Metaphoric expressions primarily circumvent the taboos of fear, delicacy or propriety as in the euphemistic expressions related to death, sexuality, drunkenness, etc. (e.g. *close one's eyes forever, stand before the judgement seat of the Lord*; Hung. *lenyom egy gyors numerát* 'have a quickie' [lit. push a quick number], *sleep with somebody; look at the bottom of the glass, take one's drops*, etc.). However, tabooization does not only happen via metaphoric euphemisms. Elliptic expressions may also be used euphemistically (e.g. Ger. *oben ohne*, Hung. *felül semmi* 'topless' [lit. nothing on

top], *Nyald ki!* ‘lick it’, *Kapsz egyet!* ‘you’ll get one’, etc.). Elliptic omissions are also found in several greeting forms, where conventionalized omissions advance phraseologization. Tabooization may accompany both primary and secondary phraseologizations. In the latter case, new expressions arise from the modifications of already existing phraseologisms, including the tabooizing elements (cf. e.g. Hung. *Ki kell mennem a WC-re* ‘I need to go to the toilet’ → *Ki kell mennem*) or replacing certain components with acceptable ones (cf. e.g. *knee deep in shit* → *knee deep in trouble*).

Keywords: historical phraseology, phraseologization, language taboos, language change

TABUIZIRANJE KAO IZVOR FRAZEOLÓŠKIH PROMENA

Jezički tabui često igraju ulogu u stvaranju frazeoloških jedinica. Tabui vezani za strah, pristojnost i uljudnost prvenstveno se izražavaju metaforičkim izrazima. Pomislimo samo na eufemističke izraze o smrti, seksualnosti, pijanstvu itd. (npr. *zaspati večnim snom*, *otići Bogu na istinu*, *spavati sa nekim*, *pogledati čaši u dance* itd.). Međutim, tabuizam se u frazeološkom sistemu ne ogleda samo u metaforičkim eufemizmima. Postoje izrazi u kojima se tabuizam postiže izostavljanjem pojedinih elemenata. Dobar deo ovakvih eliptičnih izraza imaju karakter tabuiziranja (npr. u nemačkom *oben ohne*, u mađarskom *felül semmi*, *Nyald ki!*, *Kapsz egyet!*). Brojni pozdravi su eliptičnog tipa. Ustaljivanje eliptičnih formi doprinosi procesu frazeologizacije. Tabuiziranje, međutim, ne igra ulogu samo prilikom primarne, već i usled sekundarne frazeologizacije. U ovom drugom slučaju izmenom već postojećih frazema nastaju novi idiomi. I oni mogu nastati izostavljanjem određenih elemenata koji predstavljaju tabue, ili zamenom tih elemenata prihvatljivijim sinonimima.

Ključne reči: istorijska frazeologija, frazeologizacija, jezički tabui, promene u jeziku